

Veress Ilka

A ROMÁNIAI ÖRMÉNY KISEBBSÉG KULTURÁLIS REPRODUKCIÓS STRATÉGIÁI

Románia lakosságának körülbelül tíz százaléka tartozik valamelyik hivatalosan elismert nemzeti kisebbséghez. A „nemzeti kisebbség” fogalmának meghatározását nemcsak társadalomtudományi viták övezik, hanem különböző, a kisebbséget érintő közpolitikai elemzéseknek is tárgya.¹ Egy ilyen tanulmányban például a szerzők egy egységes, alkalmazható, mindenki által elismert definíció hiányát tartják égető problémának (Chiriac–Ambrus–Vieru–Robotin–Szakáts 2005:14). Több osztályozási lehetőséget is felsorolnak, mintegy körvonalazva azoknak a lehetséges tipológiáknak a halmazát, amelyekkel a törvényhozók és egyéb (köz)politikai szereplők dolgozhatnak. Olyan osztályozási kritériumokat említenek, mint például az anyaország léte vagy nem léte (nemzeti kisebbség versus etnikai csoport), a kisebbség mérete (kis és nagy számarányú kisebbségek) vagy a letelepedés időpontja (történelmi kisebbségek versus bevándorlók). Egy további osztályozási rendszer alapjául szolgál az a tény, hogy Románia kisebbségei között szignifikáns különbségek vannak a méret, az etnokulturális sajátosságok, valamint a politikai mozgósíthatóság tekintetében (Horváth 1999:7). Jelen írásnak nem célja, hogy e tipológiák közt rendet teremtsen, vagy hogy egységes tipológiát mutasson fel, hanem az eddig felsoroltakhoz képest egy új elemzési szempontot von be, nevezetesen az illető kisebbség belső tagoltságát. Ennek az új kritériumnak a bevonását azért tartom indokoltnak, mert az etnopolitikai intézkedések általában egységesen kezelik az egy adott címke alá besorolt csoportokat, anélkül, hogy mélyebben ismernék az illető csoport belső struktúráját. A belső tagoltság figyelmen kívül hagyása a közpolitikák hatékonyságának csökkenését eredményezi, amennyiben a kisebbség (tudomásul nem vett) belső széttagoltságából fakadó érdekellentétek következtében az erőforrások nem a célzott közösség egészéhez jutnak el.

Megjegyezném azonban, hogy ez az írás tulajdonképpen egy közpolitikai álproblémára irányul. Álprobléma azért, mert bár a romániai kisebbségvédelmi rendszer működési logikája mentén valóban észlelhető egyfajta diszfunkció, azonban

amennyiben az erőforrásokhoz hozzá nem férő csoport ezt elfogadja, ennek önkéntesen aláveti magát (mindezt úgy, hogy közben a hátrányos helyzetből való kitöréshez mind a szükséges humán tőke, mind az anyagi források rendelkezésre állnak), feltevődik a kérdés, hogy mennyire jogos mindezt közpolitikai problémaként megfogalmazni? Továbbmenve, megkockáztatnám annak a lehetőségét is, hogy a „megoldás” tulajdonképpen egyik szereplőnek sem célja.

Legfontosabb célkitűzésem tehát egy olyan nemzeti kisebbségi csoport belső struktúráját megragadni, amely a névlegesen egységes etnikai kategorizáció ellenére két nagy tömbből és még több alcsoportból tevődik össze. Ezek egy olyan belső mezőt képeznek, ahol a szereplők a kisebbség legitim reprezentálásának jogáért küzdenek, amely a közösségi kulturális reprodukcióhoz szükséges erőforrások elérését jelenti. A legitim reprezentációt mint az etnikai kategóriához való tartozás belsőleg leszabályozott ismérveinek rendszere fölötti egyeduralmat és az azt megjelenítő diskurzus feletti kontrollt értelmezem. Konkrét céлом tehát a szereplők beazonosítása, valamint a legitimitás diskurzusának leírása, megragadva az azt alkotó legfontosabb toposzokat. Végül ezek alapján határozom meg az illető alcsoportok pozícióját abban a belső hatalmi mezőben, amelyet „romániai örmény kisebbségnek” nevezünk.

A romániai örmény közösség(ek)

A romániai örmény kisebbség nemzetközi kontextusban elsősorban diaszpóráként van számon tartva. A diaszpóra egy általános meghatározás szerint bármiféle szétszóródott népcsoportra érvényes, a szétszóródás okától, az illető csoport méretétől, szervezettségétől vagy a szétszóródás időtartamától függetlenül (Safran, 1991 in Tololyan, 1996:36). Egy ennél összetettebb definíció szerint azonban több tényező konstellációja esetén beszélünk diaszpóráról. A következő feltételek nagy része teljesült az örménység esetében is az idők folyamán:

1. katonai kényszer vagy bürokratikus nyomás következtében ellehetetlenült az anyaországban való élet;
2. ennek következtében a csoport tagjai különböző területeken szóródtak szét;
3. a fogadó országokban sok esetben nem teljesen egyenértékű tagjai a társadalomnak;
4. az első generációk esetében az asszimiláció helyett valamiféle kollektív identitás fenntartása a cél, egyes kulturális különbségek hangsúlyozása révén;
5. a kollektív kulturális identitás fenntartásában azonban nehézségek adódnak, a cél ennek újjáépítése az anyaországgal való tényleges vagy képzelte kontinuitás biztosításán keresztül;
6. ugyanakkor a diaszpórák életét élénk szórványközi kapcsolatok jellemzik, illetve jelen van a „visszatérés” motívuma, ami jelenthet tényleges visszatelepedést az

anyaországba, de gyakran csupán ennek retorikáját. A diaszpóra-identitás fenntartásában azonban e retorikának is központi szerepe lehet.

Bár nem céloim e tanulmány keretében kitérni arra a kérdéskörre, hogy a romániai örménység milyen mértékben definiálja magát diaszpóraként avagy transznacionális közösségként (Toloyan 1996: 46), a fenti ismérveknek jelentős részét érvényesnek tartom.

1. táblázat. Az örmény nemzetiségüként regisztrált személyek anyanyelvi megoszlása

Összesen	Román	Magyar	Örmény	Más
1780	976	52	694	32

Forrás: INS 2002

A 2002-es népszámlálás 1780 örmény nemzetiségű személyt regisztrált, közülük 976 volt román, 694 örmény, 52 magyar és 32 egyéb anyanyelvű. A népszámlálási adatokban természetesen csak azok jelennek meg, akik esetében az örmény identitás megelőz más etnikai kötődéseket. Előzetes tapasztalatokból tudható azonban, hogy sokan vannak olyanok, akik rendelkeznek valamilyen szintű örmény kötődéssel/identitással, ám ez – az etnikai identitásokat kizárólagos kategóriaként értelmező népszámlálási regisztráció kontextusában – más etnikai azonosulások felülírják. A magyar anyanyelvű örmények (vagy örmény kötődésű magyarok) többsége a népszámlálás során nemcsak magyar anyanyelvűnek, hanem magyar nemzetiségűnek is vallotta magát. Az etnikai kategóriákat kizárólagosként értelmező népszámlálási gyakorlat döntési helyzet elé állítja azokat a személyeket is, akiknek etnikai önazonosságát leginkább a „kötőjeles identitások” különböző változatai fejezik ki.²

2. táblázat. Románia örmény népessége felekezeti hovatartozás szerint

Ortodox	1213
Római katolikus	73
Görög katolikus	23
Muzulmán	41
Egyéb	383
Egyéb2	44

Forrás: Népszámlálás 2002

A különböző szintű örmény kötődéssel rendelkezők számát a felekezeti hovatartozás alapján is nehéz becsülni. A népszámlálási adatokban az *apostoli örmény vallás* nem jelenik meg önálló kategóriaként, az egyház hivatalos honlapján körülbelül

700-ra becsülik, a megkérdezett egyházi személyek pedig 3-4 ezerre tették a hívek számát. Az ilyen becslések a vegyes etnikai eredetű családok esetében általában a teljes családot beleszámolják, akkor is, ha csak az egyik fél örmény vallású. Ugyanaz a helyzet a másik örmény egyház, a Római Katolikus Egyház Örmény Vikariátusának (örmény katolikusok) esetében is: az egyházfők rendszerint a családokat tartják számon, így számolva, Erdélyben körülbelül négyszáz hívük van.

A romániai örmények története és intézményrendszere

A magát örménynek valló népesség történeti hátterét és térbeli eloszlását tekintve három nagy tömbre oszlik. A legnépesebb csoportot a genocídium (1915) után bevándoroltak és letelepedettek alkotják, Bukarestben és Konstancán élnek a legtöbben, de kisebb közösségek találhatóak még Brăilan, Galațin és Piteștin. Számban jóval kevesebben vannak a Moldva területén már a XIII–XIV. században letelepedett kereskedő és kézműves családok leszármazottjai. A legfontosabb örmény múltú városok, ahol örmény templomok is fennmaradtak, Suceava, Botoșani, Roman és Iași. A harmadik csoportot a XVII. században Moldvából Erdélybe menekülő örmény családok utódai képezik. A legfontosabb erdélyi örmény települések Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz, Szamosújvár és Erzsébetváros. Az utóbbi két csoport tagjai már nem beszélik az örmény nyelvet, legfeljebb egy-egy imát vagy egyházi éneket ismernek. Az utolsó generáció, akik még használták az örmény nyelvet, nagyjából a most élők nagyszülei voltak.

Az örmény közösségek letelepedését rendszerint egy-egy templom építése jelezte, ahogyan az a megnevezett települések esetében is történt. A legfontosabb intézményük tehát, amely letelepedésük kezdetétől központi szerepet töltött be közösségeik életében, az egyház, legyen az az Apostoli Örmény Egyház, vagy a XVII. század végén Oxendius Verzarius hatására a római katolikus egyházzal szövetségre lépő Örmény Katolikus Vikariátus.

Jelenleg a legfontosabb érdekképviseleti szervezetük az országos szintű Romániai Örmények Egyesülete (a továbbiakban a román *Uniunea Armenilor din România* elnevezésből eredő UAR rövidítést használom), amely 1990-ben alakult, és célja „az örmény kultúra és civilizáció megőrzése”. A szövetség adminisztrálja a Romániában minden hivatalosan elismert kisebbségnek kijáró állami támogatást. Leginkább egy köztes szervezatként határozhatjuk meg, amely az államapparátus és a támogatás célcsoportja, a magukat örmény nemzetiségűnek vallók között közvetít. Központja Bukarestben van, székháza egy, az Apostoli Örmény Egyház templomának udvarán levő ingatlan, amely egykor az örmény iskolának adott helyet. Az UAR keretén belül ugyanítt működik a vasárnapi örmény iskola, amely hivatalosan a bukaresti 71-es számú líceumhoz tartozik. Két pedagógust foglalkoztat, a diákok szá-

ma a kezdeti hatvanas létszámhoz képest egyre inkább csökkenőben van. Az iskola keretén belül hagyományos örmény táncoktatás is folyik.

Ugyanitt működik a romániai örmények román nyelvű, a közösség szempontjából rendkívüli fontossággal bíró lapja, az *Ararat* szerkesztősége és kiadója. A lap kéthetente jelenik meg, arculatát tekintve inkább kulturális magazinnak tekinthető. A lap a rendszerváltást követően alakult és a kommunista periódust megelőzően kiadott lap nevét vette fel. A *Nor Ghiank* (Új Élet) örmény nyelvű havilap ezzel szemben 1950 óta megszakítás nélkül működik. Célközönsége elsősorban a többi örmény diaszpóra. A lapon keresztül a világ összes jelentősebb örmény közösségével kapcsolatban állnak,³ s nem utolsó sorban kiváló színtér az anyaországbeliekkel való kommunikációra. Az UAR-nak majdnem mindenhol van fiókszervezete, ahol jelentősebb örmény közösség található. Ezek Bukarest, Konstanca, Galați, Pitești, Iași, Kolozsvár, Szamosújvár, Erzsébetváros. E szervezeteket egy-egy helyi titkár vezeti, s általában minimális infrastruktúrával rendelkeznek,⁴ rendezvényeiket (könyvbemutatók, találkozók, ünnepek vagy egyéb kulturális események) az UAR finanszírozza.

Az UAR mellett alaposabb bemutatást igényelnek az erdélyi örmény közösségek szervezetei: egyfajta kettősség jellemzi intézményépítési stratégiáikat. *Gyergyószentmiklós* egyike a legtöbb tagot számláló közösségnek, bár ez a népszámlálási adatokból nem derül ki, mert elsődleges (a népszámláláskor regisztrált) nemzeti kötődésük alapján elsősorban magyarok. Ezzel magyarázható az UAR-ba való betagozódás meghiúsulása is.⁵ Az örmény katolikus egyház mellett működik egy fiatalok kezdeményezéseként létrejött, jogilag nem bejegyzett szervezet, a Görög Joachim Társaság, amelynek tevékenysége az évente többször is megrendezésre kerülő Örmény Napok megszervezése. Szorosan ápolják a kapcsolatot a budapesti Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesülettel, amely gyakran támogatója rendezvényeiknek.

A *Csíkospátról* Csíkszeredába elszármazott örmény családok gyermekei hozták létre a Szentháromság Alapítványt, amelynek célközönsége, a Csíki-medence örmény származású lakóinak identitás-megőrzésére hivatott. Tevékenysége évi találkozók szervezésében merül ki, többnyire tagdíjából tartja fenn magát.

Marosvásárhely esetében a helyi családok, valamint a környező falvak örmény családjainak a leszármazottai alkotják a Marosvásárhelyi Örmény–Magyar Kulturális Egyesületet, amely 2008-ban vált jogi személlyé. Tevékenysége a havi rendszerességgel megszervezett kulturális estekből áll, valamint a fontosabb örmény vallási ünnepek közös megünnepléséből. A szervezet igyekszik bekapcsolódni a többi erdélyi közösség kapcsolathálójába, és aktívan képviselteti magát a különböző búcsúkon.

Szamosújvár az örmény katolikus vallási központ. Az örmény plébánia körülbelül kétszáz hívet számlál. UAR-tagszervezet, a 2008-as helyhatósági választásokon örmény polgármesterjelölt is indult, sikertelenül. A legfontosabb esemény az erdélyi

lyi örmények számára a Világosító Szent Gergely búcsú, ahol – mivel Szamosújvár UAR-tag – az ország jelentősebb örmény közösségei mind képviseltetik magukat. A népszámlálási adatokban szereplő magyar anyanyelvű örmények nagyrészt innen kerülnek ki, ami egyfajta „etnikai újjászületést” jelez.

Erzsébetváros ugyancsak régi örmény település, azonban talán itt vannak a legkevesebben. A településen található egy hatalmas, felújítás alatt álló örmény katolikus templom. A budapesti örmények kezdeményezésére jött létre az *Örmény Alapítvány* 1997-ben, célja pedig a külföldi támogatások lehetővé tétele volt. Ugyanakkor az erzsébetvárosiak jó viszonyban vannak az UAR-ral is. A templom felújításához szükséges erőforrásokat ezeknek a kapcsolataiknak köszönhetik.

Kolozsváron két örmény szervezet van. Ezek tagságának jelentős része Szamosújvárról származik. Egyik az UAR kolozsvári fiókszervezete, másik pedig az Arménia Baráti Társaság. És itt székel az ARAM nevű, erdélyi örmény közösségeket összegyűjtő szervezet, amely kifejezetten az UAR ellenében jött létre, azzal a céllal, hogy ne egy „román” gyűjtőszervezetbe kelljen betagozódniuk az erdélyi magyar örményeknek. Bár az eddig felsorolt szereplők közül mindenki az ARAM tagja lett, azt teljes passzivitás jellemzi.

A szereplők között fontosnak tartottam megemlíteni a negyediket is, a budapesti örmény közösséget,⁶ amelynek egy jelentős része erdélyi örmény családok leszármazottja. Főként közösségépítő és -kezdeményező munkájuk miatt egyes erdélyi közösségek esetében kulcsfontosságúnak találok szerepüket.

Az elemzés szereplőit a következőkben az egyszerűség kedvéért a következő néven fogom használni: (1) magyar örmények, (2) budapesti örmények, (3) moldvai örmények, (4) örmény örmények. Ezek a megnevezések természetesen leegyszerűsítik a csoportviszonyokat, amelyek komplexitását a későbbiekben fejtem ki részletesebben.

A kutatás módszertani sajátosságai

A tanulmány empirikus anyaga egy a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet által végzett Románia nemzeti kisebbségeinek az intézményrendszerére vonatkozó vizsgálatból származik. A kutatásnak több szakasza különíthető el. Egyrészt célunk volt az összes létező kisebbségi intézmény felderítése, illetve egy intézményi adatbázis létrehozása egy kérdőíves kutatás segítségével. Az intézményeket a gazdasági, politikai, kulturális, vallási és oktatási kategóriákba soroltuk, és második fázisban élettörténeti interjúkat készítettünk a különböző kategóriákba tartozó intézmények vezetőivel. Az intézményvezetőkkel készített interjúkat, karriertörténeteket alkalmasnak találtam arra, hogy megvizsgáljam, hogy az általam feltételezett legitimitási diskurzusok hogyan épülnek be az élettörténet narratív szerkezetébe. Az élettörté-

netre a vonatkozó szakirodalom alapján úgy tekintek, mint aminek magának is reprezentációs, az egyéni identitást megjelenítő funkciója van. Az interjúkból kirajzoló diskurzusok fő irányvonalainak visszaigazolására és kiegészítésére az *Ararat* havonta kétszer megjelenő újság egy évre visszamenő számainak tartalomelemzéséből levont következtetéseimet használtam. Emellett felhasználtam terepnaplómat, amely az elmúlt egy év örmény közösségi eseményeinek tereptapasztalatait tartalmazza.

A feldolgozás és interpretáció tekintetében már a bevezetőben is említettem, hogy ez nem egy szabványos közpolitikai elemzés, már csak a probléma problémaként való definiálásának nehézségei következtében sem. Formailag tehát nem követem a klasszikus közpolitikai elemzés struktúráját, mivel célom elsősorban feltáró és leíró jellegű, csupán a következtetéseim alapján kísérek meg ebből a szempontból is reflektálni a kérdésre.

Nemzeti kisebbség vagy etnikai csoport?

Az „örmény kisebbség” megnevezés mint etnopolitikai kategória, amint az a fentiekben bemutatott statisztikai adatok alapján is körvonalazódik, több, egymástól markánsan elkülönülő csoportot fed. Erre a belső tagoltságra azonban a legitim, hivatalos definíciós logikákat alkalmazva nem derül fény. Úgy is mondhatnám, hogy a különböző, de egyazon megnevezéssel felcímkezett etnikai csoportok azon erőfeszítései, hogy kulturális különbözőségeik fokozott hangsúlyozásával jelöljék ki a csoporttagság határait, teljes mértékben figyelmen kívül hagyatnak a hatalmat gyakorló szereplők részéről. Jól leszabályozott feltételek szabják meg azt, hogy mely szereplők és milyen célokra folyamodhatnak a minden kisebbségnek alanyi jogon kijáró állami támogatásért, ezáltal élesen megszabva a *konform kisebbségi közösségek* arculatát. Az etnikai képviselet és intézményrendszer építése tehát alapvetően fentről lefele történik. A továbbiakban ennek az „*etnikai építkezésnek*” a dinamikáját, főbb irányvonalait, annak szereplőit és színtereit igyekszem beazonosítani, mintegy keresztmetszetét adva annak a társadalmi mezőnek, amelyet romániai örmény kisebbségnek nevezünk.

Brubaker a *nemzeti kisebbséget* további két szereplő, a *nemzetiesítő állam* és az *anyaország* együtteseként határozza meg. (Brubaker 2006). A politikai mezőnek eme szereplőit sajátos dinamika és relationalitás jellemzi, együtt dinamikus politikai alapállások együttesét képezik. A mezőelméletnek nagy előnye, hogy a nemzeti kisebbségeket nem mint rögzült entitásokat jeleníti meg, hanem azon pozíciók és alapállások differenciált és kompetitív mezőjeként, ahol a szereplők az illető kisebbség legitim reprezentációjára törekszenek (szervezetek, pártok, mozgalmak, egyéni politikai vállalkozókra gondoljunk elsősorban). A nemzeti kisebbség esze-

rint egy olyan csoport, amely nyilvánosan igényt formál arra, hogy egy, a többségtől eltérő nemzet tagja legyen, amely állami elismerésben részesül, és ez alapján követelhet kollektív vagy politikai jogokat. Az állam akkor válik nemzetiesítővé, ha az illető kisebbség vagy az anyaország akként értelmezi. Amennyiben az állam nemzetiesítőként való percepciója érvényesül, az érintett kisebbség nagyobb eséllyel mobilizálható. A mező belső logikájának és dinamikájának felvázolása a különböző, de ugyanazon etnikai címkével ellátott közösségek azon stratégiáira nyújt magyarázatot, amelyek segítségével legitim módon hozzáférhetnek az állam által felkínált erőforrásokhoz.

Elemzésünkben érdemes azt a kérdést is feltenni, hogy a tanulmányozandó csoport milyen mértékben értelmezi magát nemzeti kisebbségként és igyekszik-e ily módon reprezentálni önmagát. A politikai gyakorlat ugyanis gyakran összemossa két különböző kategóriát, aminek súlyos következményei lehetnek, amennyiben azt az erre a kategorizációra alapuló intézkedések is követik. Will Kymlicka (1997 in: Salat 2001:83) nemzeti kisebbségen egy olyan etnikai alapon elkülönülő csoportot ért, amelynek legfőbb jellemzője az, hogy a többségi társadalommal párhuzamos társadalmat alkot. Ez arra vezethető vissza, hogy ezek a közösségek önkormányzati hagyományokkal vagy államalkotó múlttal rendelkeznek, és valamilyen történelmi fordulat eredményeképpen voltak kénytelenek betagozódni egy új államkeretbe. Céljuk általában az autonómia kivívása, mivel jövőpercepciójuk szerint ez az egyetlen módja annak, hogy létük és kulturális sajátosságaik fennmaradjanak. A másik fogalom, amelytől élesen elhatárolja a nemzeti kisebbséget, az etnikai csoport, amin Kymlicka elsősorban bevándorló csoportokat vagy egyéneket ért, amelyek legfőbb célja, hogy az állampolgári jogok minél szélesebb körét szerezzék meg és a befogadó társadalom teljes értékű tagjává váljanak. A nemzeti kisebbségekkel szemben ők a törvényes és intézményes keretek feszegetése által igyekeznek befogadást és toleranciát kiváltani a befogadó társadalom részéről az etnokulturális különbségekkel szemben.

Bár az aktuális politikai nyelvezetben kizárólag a nemzeti kisebbség fogalom használatos, a fenti megközelítéseknek megfelelően fontosnak tartom megjegyezni, hogy a romániai örménységet alapvetően etnikai csoportként definiálom. Mivel azonban maga a populáció rendkívül összetett, több különböző eredetű, méretű és kultúrájú csoportból áll, a fenti meghatározást elsősorban az örmény genocídium után Románia területén letelepedettek utódaira értem. Számuk és az általuk képviselt kultúra dominanciája miatt ezt a csoportot jelöli ki az „etnikai vállalkozás” fő irányvonalait.

Az etnicitás-meghatározások (többek között) az objektivista–szubjektivista jelzők mentén csoportosíthatók (Isajiw 1974 in Horváth 2006). Az objektivista meghatározások szerint az etnikai csoporthoz való tartozás olyan ismérvek alapján történik, amelyek a külső megfigyelő számára is adottak megfigyelés és tapasztalás által.

A különálló etnikai csoportként létezés feltétele az egységes jellemvonásokkal vagy azok valamilyen kombinációjával való rendelkezés. Ilyen ismérvek lehetnek a közös leszármazás, közös kultúra vagy annak különféle megnyilvánulásai (nyelv, fizikai jellemvonások, vallás stb.). A szubjektivista megközelítés az egyének önbesorolását tartja meghatározónak, az egyén ama meggyőződését, miszerint tagja egy bizonyos közösségnek. Annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy „*ki az örmény Romániába?*” a fenti kategorizációs logikák egy sajátos kombinációját tartom célravezetőnek.

A népszámlálás kategorizációs gyakorlatával teljesen párhuzamosan létezik az örménységhez való tartozásnak egy belső, a közösség által létrehozott és fenntartott kritériumrendszere. Míg a népszámlálási kategorizáció alapja az önbevallás, a csoporttagok a tényleges (aktív) csoporttagságot „objektivistá” kritériumok alapján határozzák meg. Ez azt jelenti, hogy csoporttagok szemében az etnikai tagság feltétele különböző külső megfigyelő számára is észlelhető, ellenőrizhető jegyek megléte. Az, hogy valaki örménynek vallja magát, közel sem elégséges feltétele a csoporttagságnak. Az örmény szervezetek, intézmények vezetőivel készített interjúk, beszélgetések alapján ezt a kritériumrendszert a hivatalos diskurzus szintjén igyekeztem megragadni, valamint ezeknek a diskurzív elemeknek egy lehetséges hierarchiáját igyekeztem rekonstruálni. Céloom továbbá arra is rálátást nyújtani, hogy maga az önmeghatározás is egy relacionális fogalommá válik ebben a mezőben.

A világ etnokulturális valósága és az etnopolitikai elrendezettsége között mély szakadék tátong. Az etnokulturális közösségek különböző típusúak és ennek megfelelően különböző módon tagolódnak be az államkeretekbe. Ezen betagozódásnak a módja az, ami jelentős mértékben meghatározza aktuális problémáikat, helyzetüket, valamint ami a legfontosabb: a többségi nemzettel való viszonyuk természetét (Salat 2007). Ez a függőségi kapcsolat visszafelé is jellemző: annak az esélyét, hogy kisebbségi etnikai csoportként akarjon betagozódni egy közösség, és ennek érdekében megszervezze, mozgósítsa magát, az határozza meg, hogy alapvetően milyen viszonyban áll a többségi nemzettel. Ezt a kölcsönös függőségi viszonyt szemléltem a különböző közösségtípusok esetében. Az úgynevezett „legitim örmény diskurzusba” való belekapcsolódás sok esetben pontosan az illető közösség állammal való viszonyának a minőségén múlik.

A legitimitás diskurzusa: szereplők, színterek, toposzok

Amint az a statisztikai adatok alapján is körvonalazódott, nagyjából három nagy tömbre osztható a romániai örménység. Ezeknek a határvonalaknak egy részét ők maguk jelölik ki, és ennek tudatában definiálják önmagukat. Feltételezem, hogy létezik egy olyan többé-kevésbé egységes diskurzus, amely ezeknek a határvonalak-

nak a leképeződése, és amely ebből kifolyólag a kizárás vagy befogadás legitim eszközeként alkalmazható a mezőn belüli harcokban. A diskurzus legitimitásának elismerése vagy az abba való bekapcsolódás képes felülmúlni a fentiekben körvonalázódó közösségek határait.

A szereplők azok a különböző szinteken vezetői pozíciókban levő etnikai leaderek, akiknek hatalmukban áll az általuk képviselt közösség (nyilvános reprezentációban megjelenő) arculatát alakítani, a kulturális tevékenységek irányvonalát kijelölni, és akik olyan intézményeket képviselnek, amelyeknek céljuk az illető közösség kulturális reprodukciója. Ezek az intézmények egyben színterei is a következőkben leírandó legitim diskurzus újratermelésének, amely a legegyszerűbben a közösségi napirendek tartalmában ragadható meg.

A következőkben azokat a toposzokat részletezem, amelyek köré az etnikai legitimitás diskurzusa szerveződik. Mindezt négy kérdésre válaszolva teszem meg: a releváns társadalmi feltételek ismertetése után az illető toposznak a diskurzív szinten történő megjelenítését, majd a közösségi vezetők élettörténetében való funkcióját írom le, végül pedig beazonosítom közösségstrukturáló hatásuk mibenlétét.

A kereszténység

A *kereszténység*, pontosabban az „örmény vallásban való keresztelkedés” az etnikai hovatartozás legfontosabb indikátora.⁷ Az egyházak, legyen az az Apostoli Örmény Egyház vagy az Örmény Katolikus, a legfontosabb intézményei az örménységnek. Mi sem jelzi ezt jobban, minthogy letelepedésüknek – történjék az bármikor is az évszázadok folyamán – első jeleként templomépítésbe kezdtek. Egy-egy ilyen templom elegendő legitimációs alapként szolgál az örmény ősök leszármazottainak, hogy örmény közösségként határozzák meg magukat. A kommunizmus éveiben az egyház volt az egyetlen etnikai alapon történő szervezkedés. Jelentősége az etnikai „túlélés” és vitalitás szempontjából kulcsfontosságú volt.

A vallás a legitimitás diskurzusának egyik alkotóeleme. Ez alatt azt kell érteni, hogy következetes módon a legfontosabb közösségszervező intézmény pozíciójában jelenítik meg, ugyanígy a vezetői is. A különböző egyházi események, vallásos ünnepek, neves egyházi személyiségek látogatásai folyamatosan tematizálva vannak. Mindez sokkal szerényebb mértékben jellemző az örmény katolikus egyházra. Ugyanakkor az Apostoli Örmény Egyház esetében az anyaországgal való tényleges kapcsolattartásnak a legfontosabb ágense.⁸ Fontos szerepet játszik ebben az is, hogy tulajdonképpen az örmény nyelviskola kivételével ez az egyetlen olyan intézmény, ahol az örmény nyelv rendszeres használatára is sor kerül, igaz: megosztva a románnal.

A vezetők élettörténeteiben az egyházakról szóló narratíváknak két irányvonalát különíthetjük el: egyrészt az egyház, pontosabban a vallási szocializáció egy meghatározó, számukra örökérvényű erkölcsi alapot szolgáltat, amelyet egyben a csa-

ládtól kapott szocializációs hozadékként is élnek meg. Ugyanakkor ez egy olyan tá-
gabb morális értékrendbe való betagozódást jelent számukra, amelynek legfonto-
sabb aspektusa talán ahhoz a történelmi eseményhez kötődik, amikor is Örményor-
szág Kr. u. 301-ben államvallásnak kiáltja ki a kereszténységet, Világosító Szent
Gergely térítő munkájának eredményeképpen. Vallási identitásukat a világ legelső
hivatalosan is keresztény népével való közösségként élik meg.

Bár látszólag a két örmény egyház két nagy tömbre osztja a romániai örménysé-
get, főképpen ami az egyházban való nyelvhasználatot illeti, szerepük inkább össze-
kötő jellegű. Ez az a két intézmény, amely egyenrangú felekké teszi őket, s az etni-
kai identifikációban meghatározó és legitimáló szerepüket kölcsönösen elismerik.

Az armenocídium

Anhony Smith (1986) szerint a közös származásra vonatkozó mítoszok és szimbó-
lumok meghatározó szerepet töltenek be az adott etnikum esetében: ezen elemek
narratívává szerveződését nevezi *mythomoteur*-nek, amely az etnikai önazonosság
magvaként funkcionál, sőt a történelmi folyamatosságot is ennek a mítoszmagnak az
újratermelődése biztosítja (Horváth 2006:17).

Jelen esetben eme toposz és a különböző intenzitással ugyan, de szisztematikusan
köré szerveződő narratívák alapja az 1915-ös örmény genocídium. Mivel Romániá-
ban örmények jelenlétéről már a jóval azelőtti évszázadoktól kezdődően beszélhe-
tünk, ez az elem értelemszerűen megosztja a népességet, de nem teremt új hierarchiát
a csoporton belül. A régebbi időktől itt élők (akik fontos üzletemberekként, tudó-
sokként, művészekként és egyéb fontos társadalmi pozíciót betöltő vezetökként
vannak megjelenítve) legitimitási alapként szolgálnak a menekülés után újonnan
megtelepedők számára, és a két nép, az örmény és a román, békés együttélése garan-
ciájának funkciójával vannak felruházva.

Az egységes, történelmi idő fölött átívelő örmény nemzetfogalom-percepció fe-
lülrírja a két nagy csoport diskurzív szinten történő elhatárolódását. Ennek a percep-
ciónak ugyanis egyik legerősebb komponense a folyamatos üldöztetés, menekülés,
amely az örmény népet nagyjából kereszténnyé válása óta folyamatosan végigkísé-
rő jelenség. Tulajdonképpen a menekülés történelmi ténye vagy a valamikori mene-
kült státusz⁹ az alapja annak a narratív rendszernek, amely aztán egy egységes, ke-
rek egészé válik a genocídium történelmi tényén keresztül tekintve.

A genocídium mint tény azonban egyrészt a folytonos, közösség általi megerősí-
tés függvénye, másrészt pedig annak Törökország és a különböző nemzetközi szer-
vezetek által történő elismertetése a világszinten értelmezett örmény diaszpóra-na-
pirend legfontosabb eleme. A genocídium-diskurzus fő vonala tehát azon tárgya-
lások, alkudozások és viták összessége, amelyek annak történelmi tényként való el-
ismertetését célozzák.

A közösség általi folyamatos megerősítés olyan önéletírások, elbeszélések, naplók, visszaemlékezések által történik, amelyeknek szerzői számukra hiteles tapasztalattal rendelkeznek az említett esemény kapcsán. Az élettörténeti elbeszélések bizonyos kategóriájában szinte törvényszerűen jelennek meg a genocídiumot feldolgozó narratívák, leggyakrabban úgy, mint az etnikai autoidentifikáció tárgyát illusztráló elbeszélések. Az „örménynek” mint etnikai kategóriának a meghatározása a genocídium és a különböző, ahhoz kapcsolódó vagy azt időben megelőző meneküléstörténet által valósul meg.

A genocídium motívuma olyan esetben is megjelenik, ahol az mint tapasztalat egyértelműen nem köthető az alanynak vagy felmenőinek biográfiájához. Mégis legitimizáló funkcióval felruházva jelenik meg a főnarratíva legvégén, mintegy záró elemként.

Ezáltal a beszélő egyértelműen egy jóval tágabb összefüggésrendszerben helyezi el magát, élettörténetét és közösségi vezető-funkcióját. Ily módon sikeresen kapcsolódik a genocídium által a legitimitás diskurzusába, de nem annak újratermelése révén, hanem egy teljesen új stratégiát alkalmazva: feltalálva azt.

A genocídium mint toposz, a legitimitás diskurzusának megkonstruálásában, értelemszerűen képes megosztani a népszerűséget. Maga a tény, mint történelmi esemény, nem rendelkezik olyan mértékű differenciáló hatással (amint azt e fejezet elején is megjegyeztem), mint az azt megjelenítő diskurzusba való bekapcsolódás megléte vagy annak hiánya. Legkézenfekvőbb eszköze ennek az április 24-én elévített vallásos szertartás, vagy azon túlmenően történelmi előadások, közös művészeti előadásokkal fűszerezett megemlékezések. Gyakorlatilag minden ilyen esemény megjelenik rövid beszámolók formájában az *Ararat* lapban.

A székelyföldi közösségek kivételével ez sikeresen meg is valósul. Egyetlen olyan magyar örmény közösség van, amely számára az év regionális szintű közösségi eseményét a genocídium áldozataira való megemlékező szentmise képezi. Mivel azonban ez egy teljesen új örmény egyesület, feltételezem, hogy a közösségi ünnepnap megválasztása egy tudatos arculattervezés szerves részét képezi, amely kapcsolódási pontként szolgál a budapesti örmény közösségek hálózatához.

Az „örmény kultúra és civilizáció”

A kultúra/civilizáció a leggyakrabban előforduló fogalom, ha a különböző intézmények küldetésmondatát nézzük. Az UAR, a bukaresti örmény iskola, a különböző erdélyi egyesületek, társaságok, sőt az örmény katolikus egyház is ennek megőrzését tartja egyik legfontosabb célkitűzésének. Azt, hogy az egyházak is felvállalják ezt a feladatot, azzal magyarázom, hogy azok a kulturális kompetenciák, amelyeknek sikeres továbbadása a cél, tulajdonképpen a vallási szocializáció területére tartoznak.¹⁰

Diskurzus szintjén a fenti toposznak két aspektusa jelenik meg: egyrészt az az önmagukról alkotott sztereotípiá, miszerint az örmény kultúrnép, másrészt pedig egy speciális kulturális-ismeretsomag elemeinek a bemutatása.

Az örmény mint kultúrnép koncepció lényege abban áll, hogy az örmények a befogadó társadalom kultúrájának különböző ágazatait képesek kiemelkedő személyiségek munkássága által gazdagítani. Azonban az egyes közösségek esetében eltérő jelentése van a „többségi társadalomnak”, amelynek a kultúráját gazdagítani célozzák. Az előbbiekhöz képest ez az az elem, amelynek differenciáló hatása van a különböző csoportokra nézve és a román–magyar törésvonalra erősít rá.

Mindez sok esetben kiegészítődik a középkori örmény műveltség gazdagságának részletezésével.¹¹ A több évszázados múlttal rendelkező közösségek esetében ezek a kompetenciák a felmenők történelmére és azok életmódjára vonatkoznak. Maga az egyetlen romániai örmény újság, az *Ararat* is elsősorban kulturális lapként definiálja önmagát.

A továbbadandó kulturális kompetenciák között első helyen áll az örmény nyelv, de ezen túlmenően a különböző vallási ünnepek, az örmény történelem, főképpen a genocídium, a különböző történelmi személyiségek alapos ismerete. Mindemellett egyfajta „örményországi életmód” ismeretsomag átadását is céljaul tűzte ki a bukaresti vasárnapi örmény iskola. Ez az ismeretsomag az örményországi gasztronómiai szokásokról, kézművességről és népszokásokról tartalmaz információkat.¹²

A befogadó állam iránti lojalitás

A befogadó állam iránti lojalitás toposza abból a – szintén önmaguk sztereotipizálásán alapuló – megállapításból származik, miszerint az örménység Románia egyik legrégebbi és leglojálisabb nemzeti kisebbsége. Régisége szerint vetekedik a magyarral, lojalitás szempontjából meg egyenesen annak ellenpéldája. A lojalitást mint értéket mi sem fejezi ki jobban, mint az a díj, amelyet az UAR alapított abból a célból, hogy kitüntesse azokat az örmény származású állampolgárokat, akik valamilyen szinten hozzájárultak a román társadalom szellemi, kulturális vagy tudományos fejlődéséhez.

A lojalitás az élettörténetek esetében az etnikai identitás narratív megjelenítését célzó elbeszélések szerves része. Nem jellemző az, hogy örmény identitásuknak bármely aspektusát a román társadalom iránti hála és hűség kifejezése nélkül tegyék meg. Erre a legváltozatosabb narratív technikákat alkalmazzák. Az egyik jellemző fordulat az örmény és a román népek történelme közös kapcsolódási pontjainak hangsúlyozása, esetleg ezeket szemléltető történetek előadása. Megjelenik „az örmény mint jó hazafi”, és a román állam mint a befogadás és a méltányosság megtestesítője.

Összehasonlításként egy magyarországi vizsgálatot¹³ említanék.¹⁴ Az ottani örmények identitásvizsgálatának eredményeképpen megállapítja a szerző, hogy a má-

sodik világháború után bevándoroltak az egyetemes örmény nemzethez tartozónak vallják magukat. Pontosabban: „egyetemes örmény nemzet magyar állampolgárságú, a magyar nemzet iránt lojális” variánsa a legvalószínűbb.

Mint a fentiekből is kiderült, a magyar anyanyelvű romániai örmények egy jelentős része „hűtlennek” minősül (a székelyföldi örmények elsősorban), ami a lojalitás-alapú diskurzusra való bekapcsolódást illeti. Az erdélyi örmény közösségek esetében az állampolgári/nemzeti azonosulás és lojalitás a magyar állammal szemben fogalmazódott meg, amikor a magyar nemzeti öntudat a tizenkilencedik század végére konszolidálódott. Kulcsszerepe volt ebben az 1848–49-es szabadságharcnak. Ezen esemény kapcsán valósul meg a teljes azonosulás és befogadás, valamint ennek szentesítése azzal, hogy az 1848-as örmény származású vértanúk (Lázár Vilmos és Kiss Ernő) magyar nemzeti hőökké váltak. Ettől a ponttól kezdődően történelmi tudatukban mind nagyobb helyet foglal el a magyar történelem, az örmény és magyar történelem közös kapcsolódási pontjait pedig elkezdték a ténylegesnél régebbi időkre visszavetíteni (Kozma, 2007).

Következtetések

A legitimitás diskurzusának monopol helyzetben levő alakítója és újratermelője a genocídium után bevándorolt és megtelepedett népcsoport. Értelemszerűen – egy objektivista kategorizációs logikát követve – ők rendelkeznek a legtöbb örménységre jellemző kulturális jeggyel és kompetenciával. A legfontosabb intézmény, amely az etnikumot összefogja, a két örmény egyház, melyek az örmény kultúra átörökítésének színterei. A közösség belső mezőinek szabályai szerint az egyháztagság a legfontosabb kritériuma a csoporttagságnak.

Bár az örmény etnikai identitás(ok)¹⁵ diskurzusai alapvetően a sajátos kultúra és az örmény egyházak köré szerveződnek, a legerősebb strukturáló elem a három nagy, magát örménynek nevező tömb esetében az államhoz való lojalitás. Az örménység széttöredezettségét a különböző történelmi háttérrel rendelkező közösségeknek a román államhoz való viszonyulása magyarázza a leginkább. Az „örmény örmény” és a „román örmény” közösségek esetében fel sem tevődik az a kérdés, hogy önálló, autonómiára törekvő „nemzeti kisebbségként” határozzák meg magukat. A Kymlicka által használt etnikai csoport fogalma által sokkal inkább megragadható az etnikai identifikációnak az a formája, amelyet az ezen csoportok esetében érvényes diskurzus is kiválóan visszatükröz: a befogadó állam iránti feltétlen lojalitást, annak intézményeivel való kooperálási készséget, és az állam által nyújtott jogokkal való megelégedést és azok maximális kihasználását. A brubakeri elgondolás szerinti „anyaország” inkább egyik kiegészítő eleme a *mythomoteurnek*, mint egy tényleges szereplője a „nemzeti kisebbség – nemzetiesítő állam – anyaor-

szág” hármasa által létrehozott politikai mezőnek. A legfontosabb feltétel ugyanis (hogy mind a kisebbség, mind pedig az anyaország „nemzetiesítőként” érzékeli a befogadó államot) nem teljesül. A törésvonalat, amely a „román örmény” és „örmény örmény” tömböket, valamint a „magyar örményeket” elválasztja, nem a kulturális kompetenciák hiánya magyarázza, hiszen ebből a szempontból az erdélyi és moldvai közösségek nagyjából azonos helyzetben vannak.¹⁶ Az igazi akadály a lojalitás diskurzusába való bekapcsolódás hiánya a székelyföldi örmény közösségek részéről. Az ő etnikai identitásuk elsősorban magyar, örménységük egyfajta kulturális színfolt, avagy „szimbolikus etnicitásként” megélt csoport-hovatartozás¹⁷ (Gans, 1996). A magyarság pedig a „nemzeti kisebbség” fogalom minden ismérvének eleget tesz, főként az állam „nemzetiesítőként” való felfogásában.

Bármelyik csoporthoz tartozó közösségről legyen is szó, az elsődleges cél a kulturális reprodukció. Ezt a célt szolgálják a különböző egyesületek, társaságok. Ezeknek az a része, amelyik képes bekapcsolódni a fentiekben kifejtett „örmény-diskurzusba” és tagja az UAR-nak, az állami támogatásból teheti mindez. A törésvonal másik oldalán levő közösségek vagy a helyi erőforrásaikat aknázzák ki, vagy pedig a magyarországi kapcsolataikat mozgósítják.¹⁸

Az örményekre vonatkozó közpolitikai intézkedések hatékonyságát a célcsoport belső tagoltsága akadályozza. Az örmény kultúra ápolását és reprodukálását elősegítő, legitim módon elérhető támogatás egy olyan diskurzusba való bekapcsolódást feltételez a közösségek részéről, amelyet egy, a romániai örménység reprezentálásának jogát monopolizáló csoport alakít ki és termel újra. Az örménységhez tartozást kizárólag az állammal szembeni lojalitás legitimálja, még abban az esetben is, hogyha az elérendő cél gyakorlatilag ugyanaz: a különböző szinteken és formákban megőrzött örmény kultúra megőrzése és továbbörökítése. A mezőnek ezen belső logikája kizárja azokat az eseteket, ahol több identitásforma sajátosan kombinálódik, ezáltal depriválva a székelyföldi magyar örmény közösségeket.

A probléma megoldásának kiindulópontjaként visszatérnék ahhoz a megállapításhoz, miszerint a legfontosabb és legerősebb közösségsszervező intézmények az örmény egyházak. Ők az etnikai identitás megélésének és továbbörökítésének legfontosabb színterei, amint azt a több évszázada itt élő örmény közösségek esetei is bizonyítják. Mivel az Örmény Katolikus és az Apostoli Örmény Egyház kettőse eleve a tényleges határvonalakat tükrözi, az anyagi erőforrásokban részesülő egységként az UAR-tagszervezetek helyett az örmény egyházközségeket javasolnám, azoknak mérete és aktivitása szerint. Ez egyben az örménységnek vallási kategóriaként való meghatározását jelentené, amennyiben közpolitikai intézkedésekre kerül sor. A megoldási javaslat hátulütőjeként viszont megemlíthető az, hogy funkció nélkül maradna az „etnikai vállalkozók” azon rétege, akiknek feladata az erőforrás-szerzés volt, vagy legalábbis arra kényszerülnének, hogy pozíciójukat újradefiniálják egy új intézményi struktúra keretén belül.

Irodalom

- Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan, 2003.
- Chiriac, Marian–Ambrus, Béla–Vieru, Gabriela–Robotin, Monica–Szakáts, Rarița: *Minoritățile în tranziție. Raport privind politicile publice în domeniul minorităților naționale și etnice din România*. Centrul de Resurse Pentru Diversitatea Etnoculturală, 2005.
- Gans, Herbert J: Symbolic Ethnicity. In: John Hutchinson–Anthony D. Smith: *Ethnicity*. Oxford: Oxford University Press, 1996. 146–151. p.
- Horváth István: *Kisebbségsszociológia. Alapfogalmak és perspektívák* Kolozsvár: Egyetemi Kiadó, 2006.
- Horváth István: *Minoritățile din România. Aspecte politice*. Cluj: Limes, 1999.
- Isajiw, Wsevolod W.: Definitions of Ethnicity, In: *Ethnicity*, Vol. 1, 1974.
- Kali Kinga: Vasárnapi örmények. *Látó*, <<http://www.lato.ro/article.php/Vas%C3%A1rnapi-%C3%B6rm%C3%A9nyek/821/>> (letöltve 2009. február 2-án)
- Kimlycka, Will: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights* Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Kozma István: Identitás-repertoárok a magyarországi örmények, ruszinok és lengyelek körében. In: Bindorffer Györgyi (szerk.) *Változatok a kettős identitásra*. Budapest: Gondolat, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007.
- Salat Levente: *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2001.
- Tololyan, Khachig: Armenian Diaspora. In *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant & Refugee Cultures Around the World*, 2005. Vol.1. 35–46.

Jegyzetek

- ¹ L. „Minoritățile în tranziție – 2005” (Centrul de resurse pentru diversitatea etnoculturală), <http://www.edrc.ro/docs/docs/minoritati_in_tranzitie.pdf>, letöltve: 2009. 02. 19.
- ² Az erdélyi örmények például „magyar-örményként” definiálják magukat, de kutatásom során találkoztam a „székely-örmény” megnevezéssel is.
- ³ Megközelítőleg 30 országban olvassák.
- ⁴ A székhely esetenként valamelyik tag magánlakása.
- ⁵ A bukarestiekkel szemben elsősorban magyarként határozták meg magukat. Azonkívül belső szakadást eredményezett volna, ha nem csak az örmény katolikus egyház az őket képviselő intézmény.
- ⁶ Intézményeik az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, valamint az Országos Örmény Önkormányzat.
- ⁷ Örményország i.sz. 301-ben államvallásnak kiáltotta ki a kereszténységet, Világosító Szent Gergely térítő munkájának köszönhetően. Ez egyben az autokefál Apostoli Örmény Egyház megalakulását is jelenti. Az erdélyi örmények nagy része örmény katolikus vallású. A Moldvából menekülő és Erdélyben letelepedő örményeket Oxendius Verzarius állította a római katolikus egyház mellé. A genocídium után bevándoroltak 1931-ben megalapították a romániai Apostoli Örmény Egyházat.
- ⁸ Az Apostoli Örmény Egyház székhelye Örményországban, Echmiadzin-ban van, a legfőbb vallási vezető a katolikosz, II. Karekin.
- ⁹ Moldvából Erdélybe például szintén vallási üldöztetések hatására menekültek és telepedtek le.
- ¹⁰ A moldvai és erdélyi örmény közösségek körében az egyház az egyetlen olyan közeg, amelynek ténylegesen konzerváló hatása volt az örmény nyelv tekintetében: az örmény nyelvű imádságok fennmaradtak, miközben kommunikációs szinten már senki nem beszél örményül.

- ¹¹ Saját abc már az ötödik században, rendkívül gazdag könyvtárak, rengeteg műfordítással, fejlett orvostudomány, matematika stb.
- ¹² Ebben a kérdésben a bukaresti vasárnapi örmény iskola tantervének tartalmát tartom megfelelő indikátornak.
- ¹³ Kozma István: Identitás-repertoárok a magyarországi örmények, ruszinok és lengyelek körében (2007)
- ¹⁴ A magyarországi örménységet két nagy tömb alkotja, nagyjából ugyanazon okokból, mint Romániában. Egyrészt nagyon erős hatalmi csoportot képeznek a trianoni békediktátum után Erdélyből kitelepedett örmény származásúak, akik hangsúlyosan magyar örménynek nevezik magukat. A másik nagy csoport a második világháború után telepedett le.
- ¹⁵ Ebben az esetben az örménység három nagy csoportosulására gondolok.
- ¹⁶ Szamosújvár és Erzsébetváros különben is azt példázza, hogy mindez áthidalható.
- ¹⁷ Ez etnikai alapú azonosulásként határozható meg, amely nem jelenik meg a mindennapi életvitel szintjén, mert nem rendelkezik magas fokú társadalmi szervezettséggel. Alkalmanként felvállalható kulturális gyakorlatokon, szimbólumokon keresztül nyilvánul meg.
- ¹⁸ Egymásra utaltságuk azonban kölcsönösnek mondható: a magyarországi örmények jelentős része Erdélyből kitelepedett, örmény gyökerekkel rendelkező családok leszármazottja, akik örménységük legitimitását az erdélyi közösségekben látják.